

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1948

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"

38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38

ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΘΕΜΑΤΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΑΙΡΩΝ

Ο “ΕΛΛΕΙΠΩΝ ΔΕΣΜΟΣ,”

(III. ΠΕΡΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Ἡ δίμορφη ἐλευθερία τοῦ Μόργκαν (ἡ *liberty* : οἰκονομική καὶ πολιτική καὶ ἡ *freedom* : προσωπική καὶ πνευματική) στὴν περιοχὴ τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας ἡ εἶναι μέγεθος ἀκέραιο, ἄτμητο καὶ ἀξία πλήρης, ἡ ὅταν εἶναι πραγματικά δίμορφη, εἶναι χωλὴ, μέγεθος χωρὶς στερεὸ περίγραμμα, ρευστὸ καὶ ὑποκείμενο σ' ἐπιδράσεις ποὺ ἀλλοιώνουν τὴν πραγματικότητά καὶ τὴ γνησιότητα τῆς οὐσίας του. “Ὅταν διχοτομοῦμε τὴν ἐλευθερίαν ἀπαλλοτριώνουμε θεληματικὰ τὸ δικαίωμα καὶ τὴν ὑποχρέωση τοῦ ἀτόμου ν' ἀναλαμβάνει καὶ νὰ συντηρεῖ τὸ μέγεθος τοῦτο ἄρτιο καὶ ἀλώβητο. Διαχωρίζοντας τὶς δύο μορφές τῆς ἐλευθερίας — (γιατὶ ἀληθινὰ ἡ ἐλευθερία, καὶ σωστὰ τὸ παρατηρεῖ ὁ Μόργκαν, εἶναι δίμορφη· μὰ οἱ δύο τοῦτες μορφές τῆς εἶναι ἀδερφές σιαμαίες· ἡ ζωὴ τῆς μιᾶς εἶναι καὶ τῆς ἄλλης ζωὴ καὶ ὁ θάνατος, θάνατος καὶ τῶν δύο) — ἀναλύοντας τὴν οὐσίαν τῆς ἐλευθερίας σὲ συστατικά ποὺ τὸ καθένα τους δὲν ἔχει, δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἔχει ζωὴν αὐθόπαρκτη, τουλάχιστον ζωὴ με σταδιοδρομίαν καὶ με διάρκειαν, συγχύζουμε τὸ μέγα ἀνθρώπινο αἶτημα καὶ τὸ ἐξασθενούμε. Δείχνουμε πῶς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ κάποτε νὰ ζῇ ἡμίπληκτος κ' ἐκχωροῦμε σὲ τρίτους — εἴτε ὁ τρίτος εἶναι τὸ λεγόμενο *κυρίαρχο κράτος*, εἴτε εἶναι ὁ νεώτερος τύραννος, εἴτε εἶναι ἡ τυραννική μειοψηφία μὰ κ' ἡ πλειοψηφία κάποτε — ἐκχωροῦμε με τὴν πιὸ ἀνήθικη σύμβαση τῇ νομῇ αὐτοῦ ποὺ ἀνήκει δικαιοματικὰ στὸν ἄνθρωπο σὰν ἄτομο - μονάδα καὶ σὰν μόριον συνόλου. Ὁ διαχωρισμὸς ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Μόργκαν, ἀνανεώνοντας με τὸ δικό του τρόπο τὸ παλιὸ σχῆμα : ἐσωτερικὸς καὶ ἐξωτερικὸς ἄνθρωπος, ἰσοδυναμεῖ ἀληθινὰ με μίαν ἔμμεση παράδοση τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τοῦ κοινωνικοῦ, στὶς ἐκάστοτε κυρίαρχες στὴν πολιτικὴ σκηνὴ δυνάμεις, ἐνῶ παράλληλα ἐνδυναμώνει στὸ ἄτομο τὴ ροπὴ πρὸς τὴν αὐτοφθορὰ τῆς ἀπομόνωσης καὶ τοῦ ἐρμητισμοῦ. “Ὅταν, ἀληθινὰ, ὁ Μόργκαν ὑποστηρίζει πῶς ἡ προσωπικὴ καὶ πνευματικὴ ἐλευθερία δὲν εἶναι συνέπεια τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας ἀλλὰ ἡ προϋπόθεσίς της, ἕνα

μέσο γιὰ τὴν κατάκτηση ἢ τὴν ἀνακατάχτησίν της ἂν τύχη καὶ χαθῇ, τοποθετεῖ τὸ πρόβλημα με τὴν κορυφὴ πρὸς τὰ κάτω καὶ με τὴ βάση ψηλά. Θὰ ἦταν ἀδιανόητη ὁποιαδήποτε ἀπασχόληση τοῦ ἀνθρώπου με τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ συγκεκριμένος κοινωνικὸς χώρος ὅπου ἡ ἐλευθερία θὰ ἔμελλε νὰ ἀσκηθῇ. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἕνας τυχοδιώκτης ἐξερευνητὴς παρθένων τόπων, νομοθέτης τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ἀνεξέλεγκτος δεσπότης τῆς ἐρημιᾶς του. Τὸ ὄνειρο μιᾶς ζωῆς ἀπόλυτα καὶ ἀνεμπόδιστα ἐλεύθερης, ἔξω ἀπὸ κάθε κοινωνικὸ καταναγκασμὸ κ' ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ λεγόμενου πολιτισμοῦ, ἀνήκει στὶς χίμαιρες τοῦ ἀνθρώπου τῆς Εὐρώπης τοῦ 16ου αἰῶνα ποὺ τοῦ ἐτάραζαν τὴ φαντασία οἱ πρόσφατες τότε ἀνακαλύψεις νέων ἀπεράντων τόπων ὅπου δὲν ἔφτανε ἀκόμῃ τὸ ὑπερτροφικὰ ἀναπτυσσόμενο χέρι τοῦ ὀλοένα καὶ συγκεντρωτικώτερου κ' ἐνοχλητικώτερου κράτους. Ἀντίθετα, στὶς τελευταῖες δεκαετίες, ὁ ἄνθρωπος τῆς Εὐρώπης ποὺ εἶδε καὶ τὶς πόρτες τῆς μετανάστευσης νὰ κλείνουν καὶ τὸ πεδίο τῆς τυχοδιωκτικῆς περιπέτειας νὰ στενεύει ἀνεπανόρθωτα, οἰκειώθηκε τὴν ἰδέαν τῆς κοινωνικότητας περισσότερο κ' ὑποχρεώθηκε νὰ παραδεχθῇ τὸν ἑαυτό του μέσα στὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ ποὺ τὸν ἔταξε ἡ μοῖρα — ἡ μοῖρα ἐκείνη ποὺ ἦταν προσωπικὴ του μοῖρα προτοῦ μπορέσῃ νὰ τὴν ἐλέγξῃ. Ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς ψυχολογικῆς ἐπανεγκατάστασης τοῦ Εὐρωπαίου στὴν Εὐρώπην, ἀπὸ τὴν ὥρην ποὺ κατὰ τὴ σοφὴ ρῆσιν ἑνὸς σεισμολόγου τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, τοῦ ἱστορικοῦ Arnold Toynbee, ὁ ἄνθρωπος ἔγινε λίγο ἢ πολὺ ὁ δοῦλος τῆς ἱστορικῆς σχετικότητας, τὸ ἄτομο ἔχει βαθυτάτα συναισθανθῇ τὸν παραλόγισμὸ τοῦ θεωρήματος ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μιὰ ἀξία καθ' ἑαυτήν, δηλαδὴ χωρὶς τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρον ποὺ στηρίζει τὴν ἀξίαν τούτη — καὶ ἄς μοῦ συγχωρεθῇ ἡ ρηματικὴ ταυτολογία — τὴν ἀξιοποιεῖ. Ὡστόσο ἡ συνειδητὴ τῆς ἀλήθειας αὐτῆς ἔμεινε στὸ θεωρητικὸ καθαρῶς πεδίο καὶ εἴτε ἀπὸ ἀδράνεια σκέψεως, εἴτε ἀπὸ ἀδιαφορίαν πρὸς τὴν

γόνιμη συνέχεια τοῦ λογισμοῦ, ἡ ἀντίληψη ποῦ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἀφετηρία ἐνὸς νέου πολιτισμοῦ δὲν προχώρησε πρὸς τίς λογικὲς καὶ ἀκραῖες συνέπειες. Ἐλείψε κάποια ἐνδιάμεση πείρα ἢ τόλμη; Ἐλείψε ὁ «συνέχων δεσμός». Προδίνει τόσην ἀφέλεια καὶ μαζί τόσην ἄγνοια τὸ νὰ ζητᾶμε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο νὰ γίνῃ ὁ ρυθμιστὴς τῆς μοίρας του ὅταν μᾶς ἀποκαλύπτεται τόσα νήπιος στὸ δραματικὸ δίδαγμα τῆς μεσοπόλεμης Εἰκοσαετίας! Θυμᾶμαι μιὰ ἐξομολογητικὴ φράση τοῦ Arthur Koestler, τοῦ ἀνθρώπου ποῦ αὐτὴ τὴν ὥρα γίνεται τὸ κέντρο τόσων ἀντιφατικῶν συζητήσεων: «Ὅταν ἤμουν μαθητὴς, κάθε χρόνο ἔμενα ἐκπληκτός καθὼς θυμόμουν πόσο ἀνόητος ἤμουν τὸν προηγούμενο χρόνο. Κάθε χρόνος καινούργιος μοῦ ἔφερνε τὴν ἀποκάλυψή του καὶ κάθε φορὰ συλλογιζόμουν με ντροπὴ καὶ με λύσσα τίς ἀπόψεις ποῦ εἶχα ἀραδιάσει καὶ ὑπερασπίσει πρὶν ἀπὸ τὴν τελευταία μου μύση... Σήμερα εἶμαι ἀκόμη ἀνίκανος νὰ κατὰλάβω πὼς μπορούσα τὸν προηγούμενο χρόνο νὰ ὑποφέρω τὴ βαθύτατή μου ἄγνοια...»¹. Οὔτε τούτῃ τὴν αὐτεπίγνωση δὲν εἶχε ὁ νήπιος τοῦ 1920-1940. Ζοῦσε μακάριος τὴ δραματικὴ του ταλάντευση ἀνάμεσα στοὺς δυὸ πόλους, τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ μυστικισμοῦ, πρόθυμος νὰ παραδεχτῇ τὴν παρέμβαση τῶν περίφημων ἀστάθμητων παραγόντων, ὅπως ὁ ἐπιστήμονας μπροστὰ στὸ ἀδιέξοδο τῆς ἀγνοίας του, ἀναγκάζεται νὰ προσφύγῃ στὴ μεταφυσικὴ γιὰ νὰ δώσῃ ἕνα πέρασ σ' ὅ,τι μένει ἀπὸ τὴν ἐμπειρία του καὶ τὸν τεχνικὸν ὀπλισμὸ τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης ἀναπάντητο.

Δεχόμενος ὁ ἄνθρωπος — κ' ἔχω πάντα ὑπ' ὄψῃ μου τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπο — τὸ σύνολο ὡς προϋπόθεση, προσχωρώντας δηλαδὴ στὰ ἀδιάσειστα πορίσματα τῆς ἐπιστήμης ὅτι «ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ ὁμάς», περιώρισε τὴν ἀποδοχὴ του στὸν καθαρὰ πραχτικὸ τομέα τῆς καθημερινῆς, ἀνεύθυνης ὕλικῆς συμβίωσης, ἐπιφυλάσσοντας στὸν ἑαυτὸ του τὸ προνόμιο νὰ ἔχει μιὰν ἀποσπασματικὴ, τεμαχισμένην ἀποψὴ τοῦ κόσμου, νὰ συγκεντρώνει τὴν προσοχή καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του σ' αὐτὴν καὶ ν' ἀδιαφορεῖ γιὰ τὸ ὁλοκληρωμένο θέαμα. Οἱ παρωπίδες εἶναι στερεὰ προσαρμοσμένες πρὸς τὴν ἀποσπασματικὴ θέα. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀντλεῖ τὴ ζωὴ τῶν ἡρώων του ὁ συγγραφέας. Μέσα στὸ πλαίσιο τοῦτο περιορίζει τὴ δράση τους. Μέσα στὰ γεωγραφικὰ τοῦτα σύνορα, τὰ τόσο ἀσφυκτικά, προσπαθεῖ ὁ ποιητὴς νὰ φυλακίσῃ τοὺς μακρινοὺς ἤχους ποῦ ἔρχονται νὰ προικίσουν τὴ μονόχορδη μελωδίᾳ με τὴν πολύχορδη εὐρύτητα τῆς συμφωνίας.

1. Arthur Koestler: *Le Jogi et le Commissaire* (γαλλ. μετάφρ. σελ. 10).

Ὁ τεχνίτης, ἐπειδὴ εἶναι τεχνίτης, ἀκούει τοὺς ἤχους, ἡ ψυχὴ του δονεῖται ἀπὸ τίς ἀναπάσεις ποῦ τοῦ φέρνουν ἀνεμοὶ μακρινοί, μὰ ἐπιμένει στὴ μονότροπη μελωδίᾳ του. Ἄν ἀπλωθῇ, συλλογίζεται καὶ τρέμει μήπως καὶ χαθῇ. Δίλημμα ἐναγώνιο τοῦ ἀνθρώπου ποῦ αἰσθάνεται καὶ δὲν θέλει νὰ σκεφθῇ γιὰ νὰ μὴν ταραξῇ τὴν ἀβέβαιη ἡρεμία τῆς ψυχῆς του. Κάποτε, συχνά, νοιώθει ὁ ἄνθρωπός μας πὼς εἶναι ἕνας φορέας τῆς ἀνθρώπινης μοίρας. Κάποτε, συχνά, ὁ ἄνθρωπός μας διαισθάνεται πὼς ἂν ἀφαιρέσῃ τίς παρωπίδες ἢ ματιὰ του θ' ἀπλωθῇ στὸ πολύχρωμο θέαμα ποῦ τὸν καλεῖ καὶ διεκδικεῖ τὴν ἐγρήγορη δλὼν τῶν αἰσθήσεων. Μὰ τρέμει τὴν πανοραμικὴ θέα. Ἀκριβῶς γιὰ τὴν θέα τούτῃ θὰ βάλῃ σὲ δοκιμασίᾳ ὄχι μόνο τὴν αἴσθησιν μὰ καὶ τὴ νόησιν, ὄχι μόνο τὴν ὄραση μὰ καὶ τὴ σκέψιν. Αὐτὴ τὴν τόλμη δὲν εἶχε ὁ ἄνθρωπος σ' ὅλες τίς σφαῖρες τῆς πνευματικῆς ἐνέργειας στὴ μεσοπόλεμη Εἰκοσαετία: Νὰ μετατεθῇ ἀπὸ τὸ μερικὸ στὸ γενικὸ. Ν' ἀναζητήσῃ μετὰ τὸ ἀπόσπασμα, τὸ ἄρτιο. Νὰ ἀφαιρέσῃ τίς ξεκουραστικὲς παρωπίδες γιὰ ν' ἀντιληφθῇ πὼς βαδίζοντας τὸν ἄνετο δρόμο του, πατᾷ στ' ἀχνάρια ποῦ πρωτοσημάδεψαν τὰ πέλματά του. Πολλοὶ τὸ ἤξεραν πὼς τὰ χιλιόμετρα ποῦ εἶχαν διανύσει ἦταν ἕνας αὐτοεπαναλαμβανόμενος, ἀμέτρητος φορὸς, κύκλος μετὰ περίμετρο ἀπελπιστικὰ μικρὴ. Μὰ ἔτρεμε τὴν πλατωσιὰ, τὸ δρόμο ποῦ ὡδηγοῦσε στὸ ἄγνωστο. Γιατί; Ἐδῶ θὰ πρέπη πάλι ν' ἀνιχνεύσουμε κάποιον «ἐλλείποντα δεσμό». Τὸν δεσμό τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης μετὰ τὴν εὐθύνη τῶν συνόλων. Κ' ἡ εὐθύνη τῶν συνόλων δὲν εἶναι ἕνα ἀσυντόνιστο ἄθροισμα ἀτομικῶν εὐθυνῶν ὥπως οἱ κοινωνίαὶ συγκροτοῦνται ἀπὸ τ' ἄθροίσματα τῶν ἀτόμων. Μὰ τ' ἄθροίσματα τοῦτα γίνονται ἐνεργὰ καὶ κατορθώνουν ν' ἀποκρυσταλλώσουν τὴν ἐνιαίᾳ συνείδηση τῆς ἱστορικότητάς τους ὅταν καὶ τὰ μόρια ποῦ τ' ἀπαρτίζουν ἔχουν τὸ καθένα τους ἀποκρυσταλλώσει τὴν ἀντίληψη τῆς δυναμικῆς κινητήριας ὁρμῆς ποῦ ἀφομοιώνει, μορφοποιεῖ καὶ προωθεῖ τὸ ὁμαδικὸ σῶμα πρὸς τὴν κατὰχρησιν ἐνὸς ψηλότερου ἀναβάθμου στὸν πολιτισμὸ. Ὁ πολιτισμὸς, στὴ βαθύτερή του οὐσία εἶναι ἡ ἀνθρώπινη εὐημερία. Ἡ ἀναζήτησις τῆς εὐημερίας αὐτῆς ἀποτελεῖ τὴ βάση καὶ τὸ ζωτικὸ κίνητρο ὅλων τῶν συστημάτων καὶ ὅλων τῶν θεωριῶν ἀπὸ τὴν πανάρχαιαν ἐποχὴ. Καὶ τὰ συστήματα καὶ οἱ θεωρίαι δοκιμάζονται καὶ σταθεροποιοῦνται ἢ φθείρονται ἀνάλογα μετὰ τὴν ἱκανότητά τους νὰ ἐξασφαλίσουν στὸν ἄνθρωπο τὸ ἀνώτερο ποσοστὸ εὐημερίας. Ἡ ἀποτυχία τους εἶναι καὶ ὁ ἀμετάκλητος θάνατός τους. Σὲ τοῦτο ἄλλωστε ὀφείλεται καὶ ἡ διαδοχικὴ ἐναλλαγὴ πίστεων, ἰδεωδῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων ποῦ παράκολουθεῖ τὴν ἐναγώνια προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ δώσῃ κάποιο σταθερότερο σχῆμα στὸ

ρευστό προσχέδιο της εύτυχίας. «Μά οι άνθρωποι πεθαίνουν και δεν είναι ευτυχισμένοι», καθώς λέει ο εξαλλος εκείνος δραματιστής και ο κυνικός του θανάτου, ο Καλιγούλας του Camus... Είτε τα συστήματα και οι θεωρίες αποβλέπουν στον ήσυχασμό της ανθρώπινης αγωνίας με την τροπή του νοού προς τον έσω κόσμο, πλουτίζοντας τη δυστυχία και την έρημιά του ανθρώπου με τον δραματισμό, είτε παρακινούν την ανθρώπινη συνείδηση στην *ένεργεια—με την επανάσταση—ή επιβίωση ή η φθορά τους* εξαρτάται πάντα από το ποσοστό των προσδοκιών που πραγματώνουν. Μά τα συστήματα πλάθονται και οι θεωρίες συντηρούνται γιατί το αίτημα για την εύτυχία είναι συλλογικό. Ο δάσκαλος του φανατικού εκείνου φιλοσόφου της ατομικής ελευθερίας, του Τζών Στούαρτ Μίλλ—κ' έννοώ τον 'Ιερεμία Bentham—υποστήριζε πως η μεγαλύτερη εύτυχία του μεγαλύτερου αριθμού ατόμων είναι το θεμέλιο της ήθικης και της νομοθεσίας¹. κι όμως ο Μίλλ δεν έδισταζε, από τις επάλλξεις του φρουρίου της ατομικής πανελευθερίας, να διακηρύσσει πως το αξίωμα του δασκάλου του θα μπορούσε να οδηγήσει στην τυραννία της πλειοψηφίας. Το δοκίμιό του *Περί 'Ελευθερίας*, γραμμένο στα 1859, το μόνο βιβλίο που θεωρούσε αξιογιά να συντηρήσει την ύστεροφημία του, αρχίζει περίπου με τον ακόλουθο αφορισμό: «'Αν όλόκληρη η ανθρωπότητα πλην ενός είχε την ίδια γνώμη και μοναχά ο ένας αυτός είχε γνώμη αντίθετη, η ανθρωπότητα δεν θα είχε περισσότερο δίκιο αν επέβαλλε σιωπή στον ένα τουτον από όσο θα είχε ο τελευταίος αν διέθετε την δύναμη να επιβάλει τη σιωπή στην ανθρωπότητα». Μά οι ρομαντικές αυτές αντιλήψεις καλλιεργούνταν στο κλίμα της βικτωριανής εποχής, πριν ακόμη αναφανούν τα συστήματα του σωπατισμού όχι πια ενός προσώπου ή ολιγαριθμών κοινωνικών ομάδων αλλά πολυανθρώπων συνόλων². Και στο κλίμα εκείνο των ατομικών ελευθεριών η έννοια της ανθρώπινης εύτυχίας ήταν εξέσου άφελής και ρομαντική. Πίστευαν πως η εύτυχία ήταν υπόθεση παιδείας και μάθησης. Πως οι συμφορές των ανθρώπων θα μπορούσαν να βρουν τη θεραπεία τους στην προαγωγή του μορφωτικού επιπέδου των μαζών. Την ίδια πίστη θα συναντήσουμε αργότερα στους Φαβιανούς και κυριώτατα στον Ουέλλας, τους

γνησιώτερους συνεχιστές του πνεύματος τη βικτωριανής εποχής.

Κι όμως η βικτωριανή εποχή χαρακτηρίζεται στην 'Αγγλία από την ήθική τη πλούσιας μεσαίας τάξης. «Στην περίπτωση της βικτωριανής 'Αγγλίας, έλεγε σε μία πρόσφατη διάλεξή του ο 'Αγγλος δοκιμιογράφος A.J. Ayer³, ο τόνος έδιδετο από τη ευήμερυσσα μεσαία τάξη και οι άρετές α κριβώς της τάξης αυτής, η *εργατικότητα και η αξιοδοξία της, ο φιλισταιϊσμός και η αυτοϊκανοποίησή της*, συνθέτουν αυτό που ονομάζουμε σήμερα *βικτωριανισμό*. Ήταν μία τάξη που οι αρχές της ήταν καλύτερες από τις πράξεις της. Στην καθημερινή της έκδηλωση ήτανε συχνά μισαλλόδοξη και συχνά επίσης ένοχη καταπιέσεων. Η κοινωνική της συνείδηση εύκολα παραμερίζονταν από την πλεονεξία της. 'Ωστόσο παρά την έγώιστικότητά της, πολιτικά ήταν υπέρμαχος της ελευθερίας. Οι αρχές του λιμπεραλισμού, η πεποίθηση πως οι άνθρωποι μπορούνε να είναι λογικοί, πως όλες οι γνώμες πρέπει να γίνονται άκουστές, ότι τα άτομα έχουνε δικαιώματα απέναντι του κράτους, είναι αρχές βικτωριανές με την έννοια πως μέσα στο κλίμα του εύρισκαν άκέραιη την έκφρασή τους... Ο λιμπεραλισμός μπορεί να θεωρηθῇ σαν το τυπικό γνώρισμα της βικτωριανής εποχής...». Αυτό τον φιλελευθερισμό μερικοί αδιόρθωτοι ιδεαλιστές, παραγνωρίζοντας τον αιώνα που συμπληρώνεται με τα μέσα του Εικοστού, παραγνωρίζοντας ακόμη τα δραματικά μαθήματα της τελευταίας τριακονταετίας, προσπαθούν, μπαλλώνοντάς τον με ώρισμένα αποκόμματα πείρας πρόσφατης, να τον όρθώσουν σαν ιδανικό της μεταπόλεμης εποχής. Στο προηγούμενο κεφάλαιο του μελετήματος τούτου ανάφερα τον 'Αγγλο εργατικό βουλευτή κ. Reeves που μίλησε με τη φωνή των βικτωριανών λιμπεραλιστών σ' ένα έθνος που η Κυβέρνησή του φιλοτιμείται να σοσιαλιστικοποιήσει, παρεμβαίνοντας ολοένα και τόλμηρότερα στην ιδιωτική ζωή των υπηκόων της—και έφαρμόζοντας μερικές αρχές τωθ έπιστημονικού σοσιαλισμού ακρωτηριασμένες τόσο, όσο που ν' αφίνουν στον υπερτροφικά ανεπτυγμένο ατομικισμό του λαού της ένα περιθώριο ειρηνικής και ράθυμης δυσφορίας.

Ο λιμπεραλισμός του 19ου αιώνα κληροδότησε στον Είκοστό την πίστη στη λυτρωτική ικανότητα της έπιστήμης. Η ανατολή του αιώνα μας φωτίστηκε από το άστρο τούτο και οι νεώτεροι μάγοι μάζευαν τα πλούσια δώρα τους για να χαιρετίσουν τη γέννηση του νέου θεού που θα έφερνε μία λύ-

1. Jeremy Bentham: Works, (τόμ. Χ, σελ. 93).

2. Πριν από μισόν περίπου αιώνα ο Ζωρές είχε ανοίξει ζωνρή πολεμική με τον θεωρητικό του γαλλικού σοσιαλισμού, τον Jules Guesde, που απ' άφορη την υπόθεση Ντρέφους υποστήριζε πως οι σοσιαλιστές είχαν άλλα καθήκοντα να επιτελέσουν από το να κατεξαντιλούνται για να υπερασπίζον έναν άνθρωπο, θύμα μιας δικαστικής πλάνης. Ο Ζωρές είχε γνώμη αντίθετη. Η αθώωση του Ντρέφους ήταν μία νίκη για το σοσιαλισμό. Ισοδύναμη με το όκτάωρο. (Βλ. Chemins du Monde, II σελ. 134).

3. Τη βλέπω συνοψιζόμενη στο περιοδικό του αγγλικού ραδιοσταθμού: The Listener, 15 'Ιαν. 1948, σελ. 105.

τρωση στο ανθρώπινο γένος πιδ σίγουρη καί κυριώτατα πιδ ύλική—τὴ λύτρωση πὺ θὰ μπορούσε ὁ βασιανισμένος κάτοικος τοῦ πλανήτη τούτου νὰ χαρῇ στήν καθημερινή, τὴν πραχτική του ζωῇ. Ἔτσι, ἀπὸ τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας ἡ ἰδέα τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας—ἡ μόνη πὺ ἀπασχολοῦσε τὴν ἀνθρώπινη σκέψη—εἶχε συζευχθῇ σὲ ὁμέναιον ἀδιάλυτο, τὴν ἰδέα τῆς τεχνικῆς προόδου. Ἡ πρόοδος θὰ ἔφερνε τὴν εὐτυχία καί ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ πρόοδος ἦταν ἓνα φαινόμενο συνεχές καί ἀδιάκοπο, εὑρίσκε πλούσια τροφή στὰ ἀνανεούμενα καί ἐκπληχτικά πράγματα ἁλματα τῆς Ἐπιστήμης ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Κανέναν δὲν εἶχε στοχαστῇ ἡ μάλλον ἐλάχιστοι ἦσαν ἐκεῖνοι πὺ εἶχαν στοχαστῇ πὺς ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς δὲν σημαίνει πάντοτε καί εὐημερία τοῦ πολιτισμοῦ καί αὐξηση τῆς εὐτυχίας τοῦ ἀνθρώπου ὅταν δὲν εἶναι συναρτημένη καί μὲ τὴν ἀνάλογη πρόοδο τοῦ κοινωνικοῦ σχήματος. Καί ἡ πρόοδος τοῦ κοινωνικοῦ σχήματος πρὸς τὴν ἰδεατὴ κατεύθυνση τῆς τεχνικῆς προόδου προϋποθέτει ἀντίστοιχη πρόοδο τῶν ἀνθρώπινων ἰδεῶν, δηλαδή ἀντίστοιχη ἐξέλιξη τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴ δημιουργία τῆς πρεπούμενης κοίτης, αὐτῆς πὺ θὰ ἦταν ἱκανὴ νὰ χωρέση, νὰ δαμάση καί ν' ἀξιοποιήση γιὰ τὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου, τίς καταχτήσεις τῆς τεχνικῆς. Κ' ἐδῶ ἀπαντοῦμε τὴ θανάσιμη ἀπουσία τοῦ «συνέχοντος δεσμοῦ». Ἐνας Ἄγγλος δοκιμιογράφος, ὁ κ. Pierse Loftus, στὸ ἀληθινὰ σοφὸ τοῦ μελέτημα πὺ τιτλοφορεῖ: *Ἡ αὐταπάτη τῆς προόδου*¹ μᾶς ὑπενθυμίζει τίς πρόσφατες ἐφαρμογές τῆς τεχνικῆς προόδου στὸν ἄγωνα γιὰ τὴν αὐτοκαταστροφή τῶν ἀνθρώπων: «Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐφευρέτες τῆς θεωρίας τῆς Προόδου στὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα—γράφει—ὑποστήριζαν πὺς ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση προόδεψε, ἐξακολουθεῖ νὰ προοδεύει καί θὰ συνεχίσῃ τὴν πρόοδό της, καί πὺς τὸ αὐξανόμενο τοῦτο ἀπόθεμα τῆς γνώσης θὰ ἐξασφαλίσῃ τὴ μονιμότητα καί τὴν ἀδιάκοπη καλυτέρευση τοῦ πολιτισμοῦ μας...». (Παραλείπω ἐδῶ τὴν ἐκφραζόμενη ἀνησυχία τοῦ συγγραφέα τοῦ δοκιμίου πὺς ἡ πρόοδος αὐτὴ δὲν εἶναι βέβαιο πὺς θὰ συνεχιστῇ γιὰτὶ εἶναι ἐνδεχόμενο ὁ ἀνθρώπος νὰ φτάσῃ μιὰ μέρα σ' ἀδιέξοδο ἐπειδὴ θὰ ἔχουν ἐξαντληθῇ οἱ δυνατότητες τῆς ἐρευνᾶς του. Εἶναι μιὰ ἐπιβίωση τοῦ ἀγγλικοῦ ἀγνωστικισμοῦ πὺ δὲν μ' ἐνδιαφέρει γιὰ τὴν ὥρα καί πὺ δὲν θὰ μπορούσε μὲ κανένα τρόπο νὰ μᾶς σταματήσῃ. Γιατὶ τὴν πρόοδο δὲν τὴ συνθέτουν μόνον οἱ νέες ἀνακαλύψεις ἀλλὰ καί οἱ συνεχεῖς τελειοποιήσεις τῶν ἤδη γνωστῶν πὺ βασίζονται κυρίως στὴ συνδυαστικὴ φαντασία τῶν ἐπινοητικῶν πνευμάτων. Ἐξάλλου ἡ διάσπαση τοῦ ἀτόμου

πὺ πραγματοποιήθηκε μόλις πρὸ ὀλίγου ἀνοίγει ἓναν ἀληθινὰ νέον αἰῶνα στὸ κεφάλαιο τῶν τεχνικῶν καταχτήσεων). Καί συνεχίζει ὁ Ἄγγλος στοχαστῆς: «Ἐξὸν ἀπ' αὐτό, οἱ σοφοὶ τοῦτοι παίρνουν ὡς δεδομένο ὅτι ἡ πρόοδος πρέπει τὸ δίχως ἄλλο νὰ γίνεται γιὰ τὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου, παραγνωρίζοντας τὸ γεγονός ὅτι τὸ μεγαλύτερο κίνητρο γιὰ τὴ γοργὴ αὐξηση τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης καί δυνάμης πρέπει ν' ἀναζητηθῇ στὸ καταστροφικὸ ἐνστικτο τοῦ ἀνθρώπου—στὸ μῖσος καί στὸν πόθο τῆς καταστροφῆς καί τοῦ φθόνου. Ἡ πείρα τῶν δυὸ παγκοσμίων πολέμων μᾶς διδάσκει πόσον αὐτὴ ἡ γνώση κι αὐτὴ ἡ δύναμη ἐπιταχύνθηκαν γιὰ σκοποὺς καταστροφικοὺς καί πόση πρόοδος πραγματοποιήθηκε μέσα σὲ μῆνες μόνον ἐνῶ σὲ καιροὺς εἰρηνικοὺς θὰ χρειαζόταν χρόνια ὀλόκληρα... Ἐμεῖς πὺ ζοῦμε στοὺς σκυθρωποὺς τούτους καιροὺς ἔχουμε χάσει τίς αὐταπάτες τῶν βικτωριανῶν πατέρων μας ὅσον ἀφορᾷ τὰ εὐεργετικά δῶρα τῆς Ἐπιστήμης πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, ἐμεῖς πὺ ἔχουμε ἰδῇ τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ πρωτόγονο ἀεροπλάνο νὰ ἐξελίσσεται στὸ γιγαντιαῖο βομβαρδιστικὸ καί στὸ αὐτοκυβέρνητο V1 κ' ἔχουμε διαβάσει τὰ ὅσα ἔχουν συμβῇ στὴ Χιροσίμα καί στὸ Ναγκασάκι...».

Γεγονὸς εἶναι—κι ἂς μὴ μᾶς ἐνθουσιάζει πολὺ τὸ ἰδεαλιστικὸ τοῦτο ἀντίκρουσμα τοῦ φαινομένου τῆς προόδου—πὺς ἡ ἐννοια τῆς προόδου, ἂν τὴ θέλουμε συζευγμένη μὲ τὴν εὐεργετικὴ ἐπιρροή πὺ πρέπει ν' ἀσκεῖ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ, δὲ μπορεῖ ν' ἀποχωριστῇ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τῆς ἀποστολή, ὅπως δὲ μπορεῖ ν' ἀποχωριστῇ ἀπὸ τὴν ἐννοια τῆς ἐλευθερίας στὴ δικέφαλή της μορφή: τῆς προσωπικῆς καί τῆς συλλογικῆς ἐλευθερίας. Ἡ πρόοδος ξεστρατίζει ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ τῆς κατεύθυνση καί γίνεται ὄπλο καταστροφῆς καί τοῦ ἀνθρώπου καί τῶν ἔργων του, γίνεται δηλαδή ἡ ἀρνητικὴ ὄψη τῆς ἰδίας τῆς ἰδέας της, ἀπὸ τὴ στιγμή πὺ θὰ λείψῃ ὁ συνεκτικὸς ἐκεῖνος δεσμός πὺ καθιστᾷ τὸ ἀνθρώπινο σύνολο ἐνιαῖο σῶμα στὴν ἐπιδίωξη τῆς εὐημερίας του. Ὁ δεσμός αὐτός—ἓνας ἄλλος «ἐλλείπων κρῖκος»—δὲν ἔφτασε ποτὲ στὴν ἰδανικὴ του τελείωση. Ἐμεινε κι αὐτός στὸ προσχέδιο τοῦ ἰδεώδους καί τὸ πλησίαζε περισσότερο στίς ὁπωσδήποτε μακρὲς περιόδους τῆς εἰρήνης, ὅταν ἡ ἀνθρωπότητα κατάρθωνε νὰ λησμονήσῃ τὸν ἀνταγωνισμό τῶν διαφόρων μελῶν της πὺ τὴν εἶχε ρίξει σὲ κάποια—καί εἶναι τόσες μέσα στὴ διαδρομὴ τῶν αἰώνων—ἀπὸ τίς αἱματηρές της περιπέτειες. Ὁ δοκιμιογράφος πὺ μόλις πρὸ ὀλίγου ἀναφερα, ἀναθυμᾶται κι αὐτός τὴν εὐτυχία τῆς βικτωριανῆς ἐποχῆς. Κ' ἡ ἐποχὴ τούτη, μ' ὅλα τὰ πολεμικά της ἐπεισόδια, κυρίως ἐξῶ ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, ἦταν ἐποχὴ εἰρήνης γιὰ ὀλόκληρη τὴν ἡπειρο. «Σ' ἐτούτῃ τὴ σταθερὴ βικτωριανὴ ἐποχὴ—γράφει ὁ κ. Loftus—ὁ καθέ-

1. Βλ. New English Review, Μάιος 1947, σελ. 476-482.

νας πίστευε στην κληρονομημένη ιδέα ότι οι λαοί της Εύρώπης θα προοδεύουν αδιάκοπα προς την κατάκτηση της ελευθερίας, του ανθρωπιστικού ιδεώδους και της ευτυχίας κι όσο καλύτερευαν τὰ μέσα της επικοινωνίας και της συναλλαγής, τὰ έθνη θα γινόντουσαν περισσότερο ειρηνικά, θ' αποκαταστούσαν σχέσεις καλής γειτονίας και οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί, όπως και η ελευθερία του λόγου και του τύπου, θα γινόντουσαν καθολικά αγαθά. Είναι μέσα στην ανθρώπινη φύση, στους καιρούς της έσωτερικής και της εξωτερικής ήρεμίας, να πλουτίζει τὸ απόθεμα της αίσιοδοξίας της και να παραβλέπει τούς διαβρωτικούς παράγοντες της σταθερότητας και της διάρκειας της ήρεμίας αυτής. Όπως είναι μέσα στην ανθρώπινη φύση, ύστερ' από κάθε αφανιστική συμφορά να θεωρεί την επανάληψή της, απ' όσο τουλάχιστον εξαρτάται από τη θέληση των λαών, αδύνατη. Μά είναι μέσα στην ανθρώπινη φύση και τὸ νὰ λησμονεί... Η λήθη είναι πῶς ανθρώπινη από την ανάμνηση. Η λήθη είναι νόμος της βιολογίας. Η ανάμνηση είναι ἡ έκτροπή της. Βοηθὸς της λήθης είναι ἡ πανθομολογούμενη γενική χαλάρωση τῶν θελήσεων τοῦ πλήθους, χαλάρωση που καθώς μου δόθηκε ἡ αφορμή νὰ παρατηρήσω, υπήρξε ὁ δραστικώτερος συντελεστής τοῦ αποπνιγμοῦ καὶ τῶν λειψάνων ἀκόμη της ελευθερίας που εἶχε κληροδοτήσει στὸν αἰώνα μας ἡ χρυσή βικτωριανή ἐποχή — ἐνῶ τὸ κληροδοτήμᾱ της εὐρισκε ἀκόμη χυμούς θρεπτικούς στις ἀσθενικές ἔστω ιδεολογικές ἐπιβιώσεις τοῦ κλίματος τοῦ 1789, όταν ἡ ἀτομική συνείδηση καὶ ἡ ἀτομική ἀξιοπρέπεια ἀπόχτησαν τὸν Καταστατικό τους Χάρτη μετὰ τὴν ἱστορική Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη. Όμως τὸ ἀληθινὸ νόημα της Διακήρυξης ἔμεινε παραμερισμένο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τοῦ 19ου αἰώνα. Τὰ ἄτομα ἀναπτύσσοντας τὸν φιλελευθερισμὸ στὴν πολιτική ἔκφραση της κοινωνίας καὶ περιοριζόμενα στὸ γενικὸ σχῆμα της ἔννοιας της προσωπικής ελευθερίας παραγνώρισαν τὴν ἐπιταγή που με κάποια χριστιανική ἀορισία διατυπωνόταν στὴν ἴδια τὴ Διακήρυξη. Ἀπὸ κάποιον Οὐγγρο μελετητὴ τῶν ἰδίων προβλημάτων, μᾶς ἔρχεται μιὰ ὀρθότατη διαπίστωση: « Ἄν ἐξετάσουμε προσεκτικώτερα τὰ ἄρθρα της Διακήρυξης τούτης, γράφει, ἀνακαλύπτουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι τοῦ 1789 ἀντιμετώπιζαν τὴν ἀτομική ελευθερία σὲ συσχετισμὸ μετὰ τὸν κοινωνικὸ της ρόλο ἢ, ἂν θέλουμε νὰ εἴμαστε σαφέστεροι, δὲν ἦσαν διόλου υπέρμαχοι ἐνὸς ἀχαλίνωτου ἀτομικισμοῦ. Πραγματικά, τὸ ἄρθρο 4 της Διακήρυξης καθορίζει τὴν ελευθερία κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: Ἡ ελευθερία συνίσταται στὸ νὰ μπορούμε νὰ κάνουμε ὅ,τι δὲ βλάπτει τὸν ἄλλον...». Σύμφωνα μετὰ τὴν ἀντίληψη τούτη, ἡ κοινωνία ἐπιφορτίζεται μετὰ τὸ ἔργο της περιφρούρησης της

ελευθερίας καὶ τῶν ἄλλων φυσικῶν καὶ ἀπαράγραπτων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου...»¹. Ὁ Οὐγγρος μελετητὴς ἔχει δίκιο. Μόνον ποὺ θὰ συμφωνήσω μετὰ τὸν Μόργκαν, πῶς ὁ ὁρισμὸς αὐτὸς της ελευθερίας, θυμίζοντας ὅλους τοὺς ἀνάλογους, προηγούμενους ἢ μεταγενέστερους της Διακήρυξης τοῦ 1789, χρειάζεται μιὰ νέα διατύπωση. Οἱ λέξεις, ἀκόμη καὶ οἱ ἔννοιες, ἔχουν ἀληθινὰ φθαρῆ. Χρειάζεται ἡ γενναία ἀνθρώπινη πράξη γιὰ νὰ τοὺς ξαναδώσει τὴ στιλπνότητα καὶ τὴν ἀκεραιότητα πὺ εἶχαν δταν χρησίμευαν γιὰ νὰ πρωτοεκφράσουν τις ἀντίστοιχες ιδέες. Ὁ λιμπεραλισμὸς τοῦ 19ου αἰώνα καὶ τῶν πρώτων δεκάδων τοῦ Εἰκοστοῦ ποὺ συνδυάζει τὴν ἔννοια της Ἐλευθερίας μετὰ τὴν ἔννοια της Προόδου (Ἐπιστήμης καὶ Τεχνικῆς) εἶναι, σὰν πολιτικὴ φιλοσοφία, ἀνίκανος σήμερα νὰ προμηθεύσει τὸ φάρμακο στὸ νόσημα τοῦ καιροῦ. Ἡ ελευθερία καὶ ἡ πρόοδος δὲν εἶναι πιά ἔννοιες ἀδελφές. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχει κάποιο πρόδηλο χάσμα ποὺ βαθαίνει περισσότερο ὅσο προχωρεῖ ἡ συγκεντρωτικότητα τοῦ σύγχρονου κράτους καὶ ἡ μηχανοποίηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἀνάμεσα στὴν πρόοδο καὶ τὴν ελευθερία ὑπάρχει πάλι ἕνας «ἐλλείπων δεσμός» ποὺ πρέπει ν' ἀναζητηθῇ στὴν ἀπόσταση, ποὺ ὀλοένα καὶ μακραίνει, ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ στὸ ἄτομο, ἀνάμεσα στὴ μονάδα καὶ στὸ πλῆθος. Ἡ μηχανή, δταν ἀποκάλυψε τις τεράστιες δυνατότητές της, ἐφάνη σὰν μιὰ δύναμη λυτρωτικὴ τοῦ ἀνθρώπινου μόχθου. Δὲν ἄργησε νὰ προστέσει στὸν ἀνθρώπινο μόχθο — καὶ κάτι χειρότερο: νὰ κάμει τὸν ἄνθρωπο μηχανή, ἀφαιρώντας του κάθε πρωτοβουλία καὶ κάθε φυσικὴ χαρὰ ποὺ θὰ δοκίμαζε ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν χειρῶν του. Ὁ λεγόμενος μηχανικὸς πολιτισμὸς θὰ ἤμποροῦσε ἀληθινὰ νὰ γίνῃ ἕνας ἀξιοθαύμαστος πολιτισμὸς — ἂν νοήσουμε τὸν ὅρο μετὰ τὴν ἀρχική, τὴ γνήσιά του ἔννοια ποὺ ἔχει ὡς περιεχόμενον τὴν ἀνθρώπινη εὐημερία. Ἀλλὰ καὶ ὁ πολιτισμὸς σήμερα κατάντησε νὰ μὴν ἐκφράζει τι ἄλλο παρὰ τὴν υπερανάπτυξη της τεχνικῆς. Ἀνάμεσα στὴ μηχανικὴ τούτη υπερανάπτυξη καὶ στὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου — καὶ στὴν ελευθερία του — δὲν ὑπάρχει πιά κανένας δεσμός. Ἀπορροφᾷ ὅλη τὴν οὐσία της προόδου καὶ τὴν ἀδειάζει ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ της ἀποστολή. Ὁ μηχανικὸς πολιτισμὸς εἶναι ἀναντίρρητα μιὰ ἀνώτατη τεχνικὴ πρόοδος, ἀλλ' ἂν συσχετίσουμε τὴν πρόοδο τούτη μετὰ τὰ ὄνειρα, τις ἐλπίδες καὶ τις προσδοκίες τοῦ ἀνθρώπου τοῦ 19ου αἰώνα καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ Εἰκοστοῦ, δὲ θὰ δυσκολευτοῦμε νὰ τὴ χαρακτηρίσουμε *ὀπισθοδρομὴση*. Τὸν ἄνθρωπο δὲν τὸν ἐλύτρωσε ἡ τεχνικὴ, τὸν ὑποδούλωσε. Καὶ δὲν τὸν ἔκανε πῶς εὐτυχισμένο. Γιατὶ ἡ μηχανή δὲν μπῆκε στὴν

1. Βλ. *Chemins du Monde*, ἀπάντηση τοῦ Bela Kőreczi στὴν ἔρευνα περὶ Πολιτισμοῦ.

ὕπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου σάν ἀτόμου-μέλους μιᾶς ὀρθολογικᾶς ὀργανωμένης κοινωνίας. Μπῆκε στήν ὑπηρεσία τῶν τράστ (στον καπιταλισμό), τοῦ τυράννου (στά ὀλοκληρωτικά καθεστῶτα, τῆς γραφειοκρατικῆς ὀλιγαρχίας (στό συγκεχυμένο προσχέδιο σοσιαλιστικοῦ κράτους ποῦ εἶναι σήμερα ἡ Σοβιετική Ρωσία).

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ἀπό τή στιγμή ποῦ πρωτοφάνηκαν οἱ τεράστιες δυνατότητες τῆς μηχανῆς ἀκούστηκαν καί οἱ πρῶτες ἀνήσυχες φωνές. Ὁ Ἀνταμ Σμίθ, στόν περίφημο *Πλοῦτο τῶν Ἐθνῶν* προφητεύει τόν ἀπάνθρωπο *ταῦλο-ρισμό*¹ θλίβεται γιά τόν ἀνθρώπο «ποῦ περνᾷ ὀλόκληρη-τῇ ζωῇ του στό νά ἐχτελεῖ ὀρισμένον ἀριθμό ἀπλῶν κινήσεων» σκοτώνοντας ἔτσι τή χαρά τῆς δουλειᾶς. Κι ὁ Καρλάυλ, ὁ Ράσκιν, ὁ Τολστόυ κηρύχνουν τήν ἐπιστροφή στό καθεστῶς τῆς χειροτεχνίας. Πιό ὕστερα, πολύ πιό ὕστερα, ὁ Καγιώ κραυγάζει ἀπεγνωσμένα: «Ἀλυσσοδέστε τόν Προμηθεά τῆς ἐπιστήμης!...» καί ὁ Μπερξόν στίς *Δύο πηγές τῆς ἠθικῆς καί τῆς θρησκείας* βρίσκει σάν μόνο ἀντίδοτο κατὰ τῆς μηχανοκρατίας τήν ἀπλούστευση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. «Ὅλες τοῦτες οἱ συνθέσεις [τῆς μηχανοκρατίας]—γράφει (σελ. 332)—θὰ μπορούσαν νά ἐπανορθωθοῦν. Ἡ μηχανή θὰ γινότανε τότε μέγας εὐεργέτης. Θάπρεπε ἡ ἀνθρωπότητα ν' ἀγαλάβη ν' ἀπλουστέψη τή ζωῇ της μέ τόν ἴδιον ἐξαλλο ζῆλο ποῦ χρησιμοποίησε γιά νά τήν κάνη στόν ἀνώτατο βαθμό περίπλοκη. Ἡ πρωτοβουλία δέ μπορεῖ νά προέλθῃ παρ' ἀπό κείνην γιατί αὐτή κι ὄχι ἡ δῆθεν «δύναμη τῶν πραγμάτων» κι ἀκόμη λιγώτερο ἡ σύμφυτη μέ τή μηχανή μοῖρα παρακίνησε σ' ὀρισμένη κατεύθυνση τὰ ἐφευρετικά πνεύματα...». Κι ὁ Μπερξόν καταλήγει σέ τούτη τή δραματική διαπίστωση, ὕστερ ἀπό τίς συμπαθεῖς ἀπλοϊκότητες ποῦ προηγήθηκαν: «Ἡ Ἐπιστήμη μ' ὅλη τήν τεχνική της καί τίς ἐφαρμογές της στή βιομηχανία, θὰ μπορούσε κανένας νά πῇ πῶς μεγάλωσε τὸ σῶμα τῆς ἀνθρωπότητας· τῆς χρειάζεται τώρα ἕνα συμπλήρωμα ψυχῆς...». Τοῦτο τὸ συμπλήρωμα τῆς ψυχῆς δέν τὸ ἔδωσε ἡ Ἐπιστήμη στήν ἀνθρωπότητα γιατί ἡ ἐπιστήμη, ὅπως ὅλα τ' ἄλλα φαινόμενα τοῦ ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος, παίζουσι τὸ μέρος ποῦ τοὺς διαγράφει ἡ ἀμείλικτη ἱστορική πορεία. Ὁ ἀνθρώπος δέ θὰ μπορούσε ν' ἀξιῶση ἀπὸ τήν Ἐπιστήμη περισσότερα ἀπὸ ὅσα ὁ ἴδιος συνεισφέρει γιά τήν ἀλλαγὴ τῆς ἱστορίας. Ἀλλάζοντας τὸ δρόμο τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν ὀλισθηρὴ κάθοδο τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς τὴν ἄνοδο, θ' ἀλλάξῃ σιγὰ σιγὰ καί τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του.

Μὰ ἡ δυναμικὴ καί ἐνεργητικὴ τούτη στάση τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι τῶν τυφλῶν δυνάμεων ποῦ ὀδηγοῦν πρὸς τὸν ὄλεθρο, προϋποθέτει τὴ συναίσθηση τῆς ἀξίας του σάν παράγοντα τῆς προόδου καί συνάμα σάν ρυθμιστοῦ τῶν νέων στοιχείων τῆς Ἐπιστήμης ποῦ

ἔχουν ἐξαπολυθῇ μέ τίς τελευταῖες ἐκπληκτικὲς ἀποκαλύψεις. Ὅμως γιά νά μπορέσῃ ὁ ἀνθρώπος νά κυριαρχήσῃ τῶν τρομακτικῶν αὐτῶν δυνάμεων τῆς καταστροφῆς χρειάζεται νά παιδεύσῃ τὴ συνείδησή του στά καθήκοντα ποῦ ὀρθώνει, ὕστερα ἀπὸ τόση δουλειὰ καί τόσον αἷμα καί μετὰ τὸ διάστημα τῆς θλιβερῆς ὑπνώσεως, ἡ Ἀγάπη τῆς Ἐλευθερίας. Μέσα σέ τοῦτες τίς ἀληθινὰ κρίσιμες ὥρες, μιὰ διαπίστωση τοῦ Ἀντρέ Μαλρώ, ὅπως τὴ βλέπω ν' ἀναφέρεται σέ κάποιο ἄρθρο δημοσιογραφικό, ξεκομμένη ἀπὸ ἕνα νέο βιβλίο του ποῦ φαίνεται προωρισμένο νά καταγραφῇ στά πνευματικά χρονικά τοῦ αἵωνα μας—πρόκειται γιά τὴν *Ψυχολογία τῆς Τέχνης*¹—καί ποῦ ἀντηχεῖ «σάν χτύπος γκόγκ στά σύγχρονα πνεύματα» καθὼς λέει ὁ Ἀντρέ Ρουσσώ, ἔρχεται νά προβάλῃ τὴ νεώτερη ἀγωνία στό ἀκίνητο τέλμα τῶν συνειδήσεων: «Μελλοθάνατη ἢ μή, καί ἀναντίρρητα ἀπειλούμενη, ἡ Εὐρώπη μοιάζει νά στοχάζεται τὸν ἑαυτό της λιγώτερο μέ τὰ λόγια τῆς Ἐλευθερίας παρὰ μέ τὰ λόγια τοῦ Πεπρωμένου...» Κ' ἐξηγεῖ σαφέστερα τὴ σκέψη του: «Ὁ αἰώνας μας, ἀντίκρου στόν ΧΙΧο, φαίνεται σάν μιὰ Ἀναγέννηση τῆς Εἰμαρμένης».

Πῶς θ' ἀντιδράσουμε σέ τούτη τὴν καινούργια Ἀναγέννηση ποῦ ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικά τοῦ Μεσαιῶνα; Σάμπως θὰ πρέπει νά σκύψουμε ἀπάνω στό θερμὸ ἀπὸ κοχλασμό στήθος τοῦ Ἀντρέ Ζίντ, ν' ἀκούσωμε τὴ ζεστή του ἀνάσα κ' ὕστερα, μέ δάκρυα καί μέ ἀπόφαση, νά τὸν ἀρνηθοῦμε. Μὰ πρέπει πρῶτα ν' ἀκούσωμε τούτῃ τὴ φωνὴ ἐκ τῶν ἐγκάτων μιᾶς συνείδησης ποῦ προσπάθησε νά καταλάβῃ, νά νοιώσῃ ὡς τὰ τρίαβαθα τοῦ εἶναι τῆς καί νά λυτρώσῃ τὸ παιδεμένο ἄτομο ἀπὸ τίς βασανιστικὲς ἀντιφάσεις τῆς ζωῆς του. Κι ὁ Ζίντ εἶχε προβάλῃ ἕνα κάπως ἰδιότυπο ἰδανικὸ ἐλευθερίας, ἀναζητώντας τὴν μέσα στήν ἀστάθεια τῶν ἐπιθυμιῶν, τῶν ἀσυνάρτητων πόθων καί τῶν ἀντιφατικῶν ἠθικῶν ἐπιταγῶν τῆς συνείδησης τοῦ ἀνθρώπου τοῦ 20οῦ αἵωνα. Ἡ αὐτεπίγνωση γιά τὸν Ζίντ προϋποθέτει τὴ θαρραλέα ἀποδοχὴ τῆς πολυμορφίας τοῦ ἀνθρώπου καί τῶν ψυχικῶν του ἀσυνεπειῶν. Θεωρεῖ ὅτι ἡ συνέπεια εἶναι μιὰ στρέβλωση τοῦ ἀνθρώπινου χαρακτήρα. Ὁ ἀνθρώπος εἶναι συνεπὴς μέ τὸν ἑαυτό του ὅταν εἶναι ἀσυνεπὴς! Αὐτὸς ὁ ἄκρατος καί ἀπόλυτος ὑποκειμενισμὸς κηρύχνει τὸ δόγμα τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς στήν ἀέναη κίνησή της σάν τὸ μόνο ἀκέραιο μέγεθος γιά τὸν ἀνθρώπο. Ἡ ἀπολύτρωση τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὸν κατανταγασμὸ τῶν συμβόλων καί τῶν συμβατικῶν ἐπιταγῶν δέν ἀποτελεῖ ἀναντίρρητα τὴν πλήρωση τοῦ αἰτήματος τῆς ἐλευθε-

1. *Psychologie de l'Art*. Δέν ἔχω ἀκόμη τὸ βιβλίο ὅπ' ὄψῃ μου. Καθὼς φαίνεται θὰ εἶναι πολύτομο. Ὁ πρῶτος τόμος μέ τὸν τίτλο: *Le Muses ée imaginative* (Éd. Skira), ἔχει μόλις κυκλοφορήσει.

ρίας γιατί η έλευθερία τούτη είναι ύφασμένη από διαδοχικές ήττες και διαδοχικές ανάστροφες. Όσο προτιμά τούτη την πολυκίνητη έλευθερία ο Ζιντ από την άλλη, την όριστική και την τελματωμένη. Η έλευθερία του δεύτερου τύπου είναι για τους πολλούς αδύνατους. Η πρώτη είναι για τους τολμηρούς τυχοδιώχτες. Διαρκής αναζήτηση κι ανίχνευση είναι το κίνητρο της ζωής. Γιατί και η εύτυχία για τον Ζιντ είναι μια άεστη κίνηση. «Η κίνηση—μάς λέει—είναι το σημαντικό. Δεν πόθησα ποτέ μου το είναι αλλά το γίνεσθαι...». Έτσι, η ανθρώπινη λύτρωση για τον συγγραφέα των *Παραχαράκτων* και του *Ανθρωπολόγου* έγκειται στην απόλυτη αποδέσμευση του ανθρώπου από τις ιδέες, από τους ανθρώπους και από τα πράγματα. «Κάθε προσπάθεια υποταγής σ' ένα κανόνα γινόταν στα μάτια μου μια πράξη προδοσίας» μάς λέει στο αυτοβιογραφικό του ρομάντζο *Si le grain ne meurt*. Είπαν ότι ολοκληρώ το έργο κι όλος ο άγώνας του Ζιντ είχε ένα επίκεντρικό στόχο: Την αφύπνιση στον σύγχρονο άνθρωπο του αίσθήματος της ευθύνης. Της ευθύνης απέναντι του έαυτού του. Όχι απέναντι του αριθμού· απέναντι της μονάδας. Στάθηκε αδιάλλαχτος έχθρος κάθε υποταγής της ατομικής τούτης ευθύνης στην οργανωμένη εξουσία. Παράλληλα όμως το κήρυγμα του το της ανυπακοής και της μη προσαρμογής στις αξιώσεις της συλλογικής ζωής, αν ήταν ένα σύνθημα έμψυχωτικό για τα άτομα που ζούσαν κάτω από την πιο είδεχθη μορφή της οργανωμένης δουλείας, ήταν συνάμα κ' ένα απολυτήριο του ανθρώπου από τη μαχητική παράταξη, ή μάλλον μια ανασταλτική δύναμη για την όργάνωση της μαχητικής παράταξης που θα διεκδικούσε τη συλλογικήν έλευθερία. Ανάμεσα στην ατομική αυτοευθύνη του Ζιντ και στην κοινωνικήν ευθύνη του ατόμου των έφιαλτικών τούτων καιρών υπάρχει χάσμα

βαθύτατο. Απουσιάζει πάλιν ο «συνέχων δεσμός»...

Λοξοδρόμησα κάπως προς τον Ζιντ γιατί ήξερα πως εκεί θα εύρισκα τη λέξη, μια λέξη με τόση χρήση και με τόση φθορά, στο μεσοπόλεμο διάστημα, που τη βλέπουμε πάλιν τώρα σε ξένα δοκίμια με πολλή συνοφρύωση να διεκδικεί την προσοχή και την αγωνία του μεταπολεμικού ανθρώπου. Η ευθύνη... Αλλά ποιά ευθύνη; Αυτή που καλλιέργησε το σαπρόφυτο του πιο νοσηρού υποκειμενισμού όταν οι άνθρωπινες αγέλες σε τεράστιες γεωγραφικές εκτάσεις διδάσκονταν πως να λησμονούν την έννοια: άνθρωπος και πως ν' απαλλοτριώνουν την πιο στοιχειώδη ατομική ανεξαρτησία στο αποκτηνωτικό συναίσθημα του ευτελέστατου μορίου μιας απαθούς μάζας που κινείται κάτω από τη βέργα του απίθανου γελαδάρη; Αυτή την ευθύνη το μεταπολεμικό άτομο δεν τη χρειάζεται πιά. Η έκπτωσή της σαν κινήτρου ψυχικού και ιδεολογικού και σαν διεγερτικού της συνείδησης είναι μια από τις όριστικές απώλειες στη μερίδα των κερδοζημιών της Ιστορίας του ανθρώπου της Είκοσαετίας. Αντίθετα, νοιώθει χωρίς ακόμα να συνειδητοποιεί σ' όλη την έκτασή του το συναίσθημα τούτο, πως μαζί με τις άλλες ζητήσεις του στα χρόνια τούτα που είναι βαρύφορτα από κοσμογονικό δυναμισμό, ή αναζήτηση της νέας ευθύνης του είναι από τα καθήκοντα που μετέχουν του φυσικού νόμου της αυτοσυντήρησης. Όταν κερδίση τη συνείδηση της νέας τούτης ευθύνης θα είναι ώπλισμένο με το κλειδί για ν' ανιχνεύση τον «έλλείποντα δεσμό» ανάμεσα στη δική του έλευθερία και στην έλευθερία της ολότητας, αυτήν που θα θρέψη και θα συντηρήση και θα περιφρουρήση την πρώτη από κάθε επίβουλή. Η νέα τούτη ευθύνη του ατόμου θα γίνη ή πυξίδα των στοχασμών μας στη συνέχεια του Απολόγου.

ΑΙΜ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ

ΜΕΛΑΓΧΟΛΙΑ

Ἄργα μάς προβόδῃσε τ' ἀγέρι,
Ἄργα κρούονται οἱ καμπάνες...
Μνημεῖα πὺν σίγησαν τὸ αὖριο,
Πλοῖα πὺν ἀφῆσαν πίσω τους θάλασσες,
Μάτια πνιγμένα στὴ δύση.
Ἄργα μάς προβόδῃσε τ' ἀγέρι,
Ἄργα κρούονται οἱ καμπάνες·
Κάθε μιὰν ὥρα τέτοια,
Πεθαίνουν οἱ ὀρίζοντες
Τοῦ ἑαυτοῦ σου!

Θ. ΑΙΓΙΑΛΙΝΟΣ